

УДК [811.161.2+811.162.1]'42:82-6

О. Г. Цехмейструк (Одеса)

**ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ТЕКСТІВ УКРАЇНСЬКО-
ТА ПОЛЬСЬКОМОВНИХ ДИПЛОМАТИЧНИХ ЛИСТІВ
Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО**

Резюме

У пропонованій статті розглядаються загальні принципи побудови дипломатичних листів Богдана Хмельницького до Москви та Речі Посполитої. Досліджуються лінгвістичні засоби впливу на адресата.

Ключові слова: дипломатичне листування, мовні формули, жанрові вимоги.

Summary

The article deals with the general principles in composition of Bohdan Khmelnski's diplomatic letters to Moscow and Rzecz Pospolita. Linguistic means of influencing the addressee are investigated.

Key words: diplomatic correspondence, speech formulas, genre demands.

Дипломатичні відносини з різними країнами, які зав'язувалися за-порозькими козаками, а згодом Богданом Хмельницьким і його генеральною канцелярією, мали серйозне значення для формування і зміцнення не лише тогочасної Української держави, але й традицій вітчизняної зовнішньополітичної діяльності. Кодекс певних умовностей, традицій і правил, за допомогою яких узгоджуються інтереси усіх суб'єктів міжнародного права, склалися віками. Значення загально визнаних протокольних правил, що ґрунтуються на морально-етичному принципі і є «визнаною системою міжнародної ввічливості» [4: 63] неможливо недооцінити, оскільки у сфері міждержавних контактів, зв'язків і співробітництва перетинаються традиції, звичаї, поняття про державні устрої різних народів.

Матеріал нашого дослідження – дипломатичні листи Богдана Хмельницького до Польщі та Росії 1648-52 рр. Саме в цей період велося пошквалене листування з обома державами, причому обговорювалися одні й ті самі чи подібні проблеми, що й робить цікавим порівняльний розгляд цих текстів.

Питання про мову спілкування у дипломатичній діяльності Богдана Хмельницького привертає увагу не випадково. На той час традиційним для західноєвропейської традиції міжнародних відносин було використання латини. «Раніше загальноприйнятою мовою була латинська, і мож-

на сказати, що спочатку це була єдина мова, якою люди вміли писати, - принаймні, у Центральній та Західній Європі. Коли французька, іспанська, італійська та англійська мови літературно оформилися, інструкції дипломатичним представникам стали викладатися мовою країни посла» [8: 72]. Крім того, латина була *lingua franca* [5], свого роду “нейтральною” мовою для обох сторін. Тому саме латиною були написані листи Богдана Хмельницького до Семигороду, Трансильванії, Швеції. Але до польського короля та магнатів гетьман писав по-польськи, хоча використання мови адресата на той час не було узвичаєним у дипломатичній практиці.

Найбільш цікавими є листи до Москви. «Якщо український гетьман до польського короля та шляхти писав польською мовою, яку він бездоганно знав, то до московського царя, воєвод, звертався тільки українською мовою» [7: 20]. Аналогічно робили й українські полковники під час листування з російськими воєводами. Використання мови адресанта у дипломатичних зносинах на той час було явищем непересічним (наприклад, за британськими дипломатичними агентами право користуватися у офіційних зносинах з урядом, при якому вони акредитовані, своєю мовою було визнане лише після 1851 р [8: 75]). Привертає увагу також і те, що ці листи, як зазначає Ф.Ткач, були написані «українською літературною мовою, сформованою на народній основі південно-західного та південно-східного з елементами північного наріччя» [7: 17-18].

У результаті відбору мовних засобів і правил їх сполучення формується більш-менш стійка (для даної мовної спільноти) традиція, що співвідносить певну сферу людської діяльності з певним мовним кодом (субкодом) – самостійною мовою чи підсистемою національної мови [9]. Однією з головних вимог до авторів дипломатичних листів, що витікає з особливостей спілкування у цій галузі, є слідування певним загальновищезгаданим умовам, традиціям та правилам. У передмові до видання документів Богдана Хмельницького зазначено: «У листах [до Росії] витримуються усталені титули та етикет, але ділова частина написана простою, розмовною мовою. У листах до польського уряду наслідувалася шляхетська багатослівність і витонченість» [1: 16]. Спробуємо перевірити це твердження, прослідкувавши особливості побудови традиційних фраз у основних частинах листів, написаних обома мовами.

Відомо, що інформаційна частина текстів дипломатичного листування застосовує стилістично піднесені, синтаксично повні структури, які засвідчують підкреслене дотримання протоколу та норм ввічливості [6: 8]. Такі фрази ставали об'єктом вивчення для багатьох дослідників. Зокрема, Є. Іссерлін у структурі дипломатичних документів визначає мовні одиниці (переважно номінативні), що часто повторюються у текстах та є однією із стилетворчих рис, як «стійкі словосполучення нефразеологічного типу», бо «в них нема семантичних зрушень, значення всього словосполучення в цілому складається зі значень окремих слів, при цьому

словосполучення метафорично не переосмислюється, нема обмеженості сполучуваності окремих його елементів, чітко простежуються синтаксичні зв'язки». Їхня стійкість ґрунтується на частій повторюваності у відповідному стилі мовлення, на здатності відтворюватися в мовленні як готові мовні одиниці, на стабільності структури [2: 11]. О. Мацько, коротко підсумувавши вже названі ознаки мовних формул (відтворюваність як цілісних і однозначних одиниць, складна компонентна будова, здатність входити до більших за обсягом утворень, стабільна сфера і стильова функція використання), розподіляє їх на два класи – номінативні, що являють собою назви осіб, країн, міжнародних інституцій та предикативні, в основі яких міститься концепт дії, процесу, стану [3: 5;11]. Саме предикативні формули вживаються для здійснення впливу на співбесідника, зміни його поведінки в майбутньому, тобто висловлюють певні мовленнєві акти.

Подібні висловлення у класичній формі містять присудок у 1 особі теперішнього часу дійсного способу, але в аналізованих текстах такий вигляд вони мали не завжди. Відповідно до тогочасних правил дипломатичного спілкування присудок частіше ставився у формі 3 особи множини. Прямі мовленнєві акти використовувалися передусім для інформування та висловлення прохання і подяки.

При інформуванні у листах обома мовами вживається дієслово *oznajmiać* (в українському варіанті *ознаймити*) зі значенням 'повідомляти, сповіщати', причому мовець бере на себе відповідальність за істинність поданих відомостей:

· «А тоє вам *ознаймуєм*, же до нас присилают о мир просячи, але ми їм до конца не вірим...» [1: 65];

· «Tedy *oznajmię* w.m. swemu mściwemu panu...» [1: 31].

Для підсилення етикетного звучання формули прохання поширюються дієсловом *raczyć/racitti*, відповідника якому ми в українській мові не знаходимо:

· «А *просим* бога, їх і тебе, аби єс бил ласкавим приятелем Войску Запорозкому... і до царя его милости ... *милостовую причиною бит рачил*, а ми, як з давна продкове наш з Войска Запорозкого, цару его милости, вшелякую доброчинност чинили, і тепер при том стоїмо» [1: 51];

· «W czym uniżenie *prosiemy* w.m.n.m. pana, abyś w.m.n.m. pan być *raczył* tak do jego królewskiej mości, jak i do Rzeczypospolitej *miłościwą przyczyną*, jakobyśmy według dawnych praw i wolności naszych wojskowych nienaruszeni zostawać mogli» [1: 45];

У проханні підтримання контакту могло використовуватися "превентивне вибачення": «А тепер вашу милост *прошу*, жебис ваша милост не міл за зле, і з нами по приятелску живучи, штоби нам било потребного, о всем ваша милост *давай знат*. А ми также если би, што било вам, *будем ознаймовать*» [1: 203].

Дієслово *prosimi* та його польський відповідник широко вживаються у висловленнях на позначення попередження. Слід зазначити, що присудки у польськомовних формулах частіше поширювалися обставинами, що, згідно з етикетом, вказували на високу міру вияву даної дії.

· «*Prosimy tedy usilnie waszmościów naszych mciwych panów w ostatnią desperacją nas nie przywodźcie*» [1: 194];

· «*Uniżenie prosimy wmc swego mci-o pana, nie racz wmc na nas podnózków swoich o to mieć za złe...*» [1: 29].

Аналогічним чином будуються і фрази-вибачення:

· «За показану ласку послом нашим і вшелякую вигоду і за любов, ко нам показиваную, вашей милости *wielce* дякуєм» [1: 232];

· «*Znaczny afekt w.m. pana ku mnie i Wojsku Zaporoskiemu uznawszy z obojga pisania, wielce w.m. panu dziękujemy*» [1: 221].

Особливості стосунків між українською та польською сторонами, а саме намагання припинити воєнні дії, яскраво відображають формули не лише прохання-попередження, але й вибачення:

· «*Dla boga, mój miłościwy pan, proszę wmc, abyś mi wmc mój miłościwy pan słowami i obietnicami swemi zawieć w tym nie raczył... boby to właśnie, strzeż boże czego, na duszy w. mści zawisnąć miało*» [1: 52];

· «*Bogiem świadczymy, że rozlania krwi chrześcijańskiej nie życzymy i wszystkie teraz zamysły nasze, abyśmy przez wysłanych od w.m. n.m. pana, o których uwolnienie upraszamy, komisarów, będąc o czym dobrym pocieszeniu, szczęśliwego pokoju za szczęśliwym regimentem w.m., n.m.p., doczekali*» [1: 223].

Важливість етикетних правил для написання листа можна побачити і на прикладах фраз, що підкреслюють плідний характер стосунків між сторонами, висловлюють надію на їх продовження, хоча автор про це прямо не просить. Така спрямованість втілюється різними дієсловами зі значенням перспективи у формі 3 особи множини (інколи у польськомовних листах – 1 особи однини) теперішнього чи майбутнього часу:

· «*В чом упевняем ваше царское величество, если би была на то воля божия, а поспех твуй царский зараз, не бавячися, на панство тое наступати, а ми зо всім Войском Запорозким услужить вашей царской велможности готовисмо*» [1: 49];

· «*Widzi sam p. bóg, żeśmy będąc w wiernym posłuszeństwie j.k.m.p.n.m. i wszystkim Rzeczypospolitej, nie myśląc o żadnym swawoleństwie... aleśmy bardzo z tego cieszyli, otrzymawszy miłościwą łaskę j.k.m.*» [1: 39];

· «*Яко з давних часов, так і тепер его царскому величеству естесмо прихилними і не зичимо того, аби гнів який межи людми его царского величества і межи нами заходив*» [1: 183];

· «*Lubo nas rozmaite słychy dochodzą, jednak świątobliwшему слову і піsmу w.k.mci, p.n.m., cale ufam і dosyć rozkazaniu w.k.mci czynię*» [1: 149].

Значна кількість висловлень у основній частині листа має непрямий характер, але сприймається однозначно завдяки традиційності вживання

у певних типах контексту. В першу чергу це стосується фраз-попереджень, які можуть бути оформлені як нагадування про те, що краще було б дотримуватися позитивної лінії поведінки. За допомогою умовних речень підкреслюється зумовленість поведінки адресанта тими словами чи діями з боку адресата (чи іншої особи/осіб, пов'язаних з ним), що мали місце раніше. Подібні фрази мають на меті зобов'язати адресата виправити стосунки, тому присудок зазвичай ставиться у майбутньому часі:

· «Одно ж ви нам обецали помощи дат і так не дали, а коли знову потреба би была, не будте як первой, бо ми все з богом починаєм і на того надежду маем: од всіх врагов нас обронит» [1: 143];

· «Lubo to nas wasza książęca miłość, pan nasz miłościwy, ganić raczysz, i my tego chwalić nie możemy. Kto temu krwi rozlaniu jest przyczyna, niech mu pan bóg sądzi» [1: 47].

Налагодження і підтримання контакту, обмін інформацією та взаємовплив у дипломатичних листах ставали можливими не в останню чергу завдяки дотриманню ролевих установок та приписів. Специфіку спілкування між представниками різних народів можна простежити за формулами для виконання типових комунікативних завдань. Такі фрази посідали значне місце у структурі тексту і пов'язували його з позамовною діяльністю. Перформативні висловлення у різномовних дипломатичних листах Б. Хмельницького схожі за структурою та семантичним наповненням, що зумовлюється не тільки слідуванням правилам протоколу, але й близькою спорідненістю мов, подібністю проблем, які слід було вирішити у відносинах із країнами-сусідами.

Скорочення:

Wm., *wmść* – wasza miłość;

w.m., *n.m.p* – wasza miłość nasz miłościwy pan;

j.k.m – jego królewska miłość;

j.k.m.p.n.m. – jego królewska miłość pan nasz miłościwy.

Література:

1. Документи Богдана Хмельницького (1648-1657) / За ред. І. Крип'якевича та І. Бутича. – К., 1961.
2. Иссерлин Е. М. Лексика и фразеология современных дипломатических документов. – М., 1965.
3. Мацько О. М. Мовні формули у дипломатичних текстах сучасної української мови: Функціонально-стилістичний аналіз: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2001.
4. Науменко Г. О. Нюанси дипломатичного спілкування // Політика і час. – 1997. – № 11. – С. 63-65.
5. Никольсон Г. Дипломатия. – М., 1941.
6. Пазинич О. М. Функціонально-структурні особливості текстів

дипломатичного листування (на матеріалі української, російської та англійської мов): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2001.

7. Палеографічно-правописні та фонетико-морфологічні особливості мови українських ділових документів 17 ст.: Методичні вказівки до практичних занять з історії української мови / Упор. Ф. Є. Ткач. – Одеса, 1974.
8. Сагоу Э. Руководство по дипломатической практике. – М., 1947.
9. Социоллингвистика // Електронний ресурс:
<http://www.krugosvet.ru/articles/69/1006978/100697a8/htm>